

Յուշակէս յայտնի կը տեսնուի, թէ ինչպէս քաղ. քին ընդհանուր բնակչաց թիւին երկնայով բազմացած է. երկնայով երբ որ այն ցուցակին մէջ Հայոց նկատմամբ նշանակուածներէն ոմանցը պակաս կամ աւելի եղած ըլլայ, այսու ամենայնիւ կը տեսնենք որ Հայոց թիւը միշտ 8—10 հազարի մէջ մնացած է. 12 հազարը չէ անցած. ասոր պատճառը պիտի տեսնենք իւր տեղը: Յուշակէս մէջ թ. Ճերմակեան միայն քաղ. քին մէջ գտնուած Հայոց թիւը նշանակած է. ինչպէս կը գրէ ինքն ալ. «Վերջին վիճակագրութեան համեմատ, որ կատարուած է իւր երեք տարի յառաջ (1887) բուն քաղ. քին մէջ Հայոց թիւին է 6683, ու ասոր շրջակայ գիւղերու մէջ բնակող Հայերն ալ առնեալով, նոյն տարւոյ համար նշանակուած թիւն անտարադոյս պիտի ըլլար 9—10 հազար»:

Հայք թէպէտեւ չեն պահած քաղ. քին ընդհանուր բնակչաց հետ ունեցած իրենց համեմատական թիւը, բայց միշտ նշանակուող թիւ մ'ունեցած են կարեւոր դիրք մը բռնած են: Թէպէտեւ թուով չեն բազմացած, բայց միշտ ժամանակին պահանջման համաձայն յառաջագնէ ըլլալու, զարգացնալու փոյլ թէ ունեցած են: Գտնուած են եւ կը գտնուին իրենց մէջ ամեն դասակարգէ տնէինք. եւ ունին այն ամեն կարեւոր հիմնարկութիւններն, որ պէտք են ազգի մը՝ յառաջագնիս համար*:

Հ. Յ. ՔՍՍԵՆ

ՎԵՆԱԿԱՐԱԿԱՆ

ՊՐԻՓԵՍՈՐ Ս. ԵՐԺՐՈՒՆԻ՝

Ս.

Ընցեալ Սեպտեմբերի 10/22ին Գերմանիոյ Հռէնհայմեֆ քաղաքին մէջ մահացած հայ ազգի անանաւոր մահակնացուներէն մէկը: Գիտութեան նուիրուած եւ եւրոպական ուսումնականի հոլաճ ստացած անձինք այնչափ քիչ են մեր մէջ, որ Անգլիոյ Արծրունցն մահն իրաւամբ զգալի կորուստ է մեր հասարակութեան:

1308ին (1892)	109-928	գահեհ.
1309	109-520	"
1310	109-681	"
1311	107-891	"

Պատգամներուն թիւը կրնայ աւելի ըլլալ. մասնաւոր վերջին տարիներու մէջ անիւ ունեցած գաղթականութեան հետեւեցողութեամբ՝ առանց թուանքի փոյլ զգալի յառեւտած մեղքն էր գտնուել:

* Յարգելի հոգնակին «Հայք ի Զմիւռնիա» անուն գործին անմոլով դիրքն այս հատուածը՝ «Հանդիսն Ընթերցողաց գաղութարմը մը տալու նպատակաւ նոյն գործին վրայ, որ մտնես լոյս կը տեսնէ: ԽՄՊ»:

Ե Թգուածին կենսագրական տեղեկութիւնները քաղուած են «Մշակ» լրագրէն:

Ճիշդ տարի մը յառաջ՝ վերջին անգամ՝ Տփղիս տեսնէք զինքը, արդէն յառաջացած թղթախտաւոր էր: Միշտ համեստ, միշտ բարի եւ գիտնականի յատուկ պարգիւթեամբ սիրալիր տեսակցութիւն ունէր իր ամեն ծանօթներուն եւ բարեկամներուն հետ, որոնք չէին կարող գուշակել թէ իրենց այն տեսակցութիւնը վերջինն էր իրենցու: Ինք զորո՞հետոյն եւս, թէ եւ կը զգար հիմնական բուժման անմիջական պէտքը, բայց բնաւ չէր անցընէր մտքէն թէ մահուան վարագոյրն այնչափ շուտով պիտի իյնէր իր վրայ . . . :

Ընցեալ տարի՝ եկեր էր Ռուսաստան՝ Մոսկուայի երկրաբաններու կոնգրեսին մասնակցելու նպատակաւ. որոշէր էր Ռուս լինել ելլել եւ երկրաբանական ուսումնասիրութիւններ կատարել այնտեղ, բայց իւր առողջութեան վիճակն այնչափ վտանգաւոր էր՝ որ իր գործը կիսատ թողնով վտանգաւոր գալ կոպիտ: Եկան այստեղ Մոսկուայէն իր եւրոպացի ընկերակից գիտնականներն, որոնք խոստացեր էր ընկերակցել զէպ ի Արարատայ բարձունքը: Նոյնան լինել անծնօթ չէր մեր նշանակուող երկրաբանին: 1894ին նա յայտնէր էր արդէն գիտնական արշաւանքով Մասիսի գագաթին ելլել եւ իսկապէս այս վերելքն էր՝ որ առաջին մահացու հարուածը կու տար իր թոքերուն: Մակայն այս անգամ բժիշկները բացարձակապէս արգելեցին իրեն այն նոր արշաւանքն եւ եւրոպացի ուսումնականներն ստիպուեցան առանց Արծրունցն կատարել իրենց որոշումը: Իր՝ արդէն վնասուած օրգանիզմն երկրորդ մահացու հարուածն էր առած 1896ին յԱմերիկա, Բրիտանական Գուրանայի մէջ, ուր հանքային ուսումնասիրութիւններ կատարելու յանձնարարութիւնն ունէր գերմանական ընկերութեան մը կողմէ: Այս ծանապարհորդութեան ժամանակ վարակուեցաւ անբուժելի տենդով, որ խոր արմատ ձգեր էր իր մարմնի մէջ եւ կը նեղացընէր զինք նաեւ այն ժամանակ՝ երբ ինք ստիպուած էր աւելի մահացու թշնամուց, հիւժախափ դէմ մաքառիլ. եւ այս պայման տեսնեց միշտեւ կեւ նաց վերջին օրը: Ընցեալ տարի, աշնան, այստեղէն մեկնելով վերջը՝ Արծրունին հարկաւորեցաւ առ ժամանակ մի հրաժարիլ իր պոռֆեսորական դասախօսութիւններէն եւ առողջապահական խիստ ընթիմ տակ մտնել:

1897—98ի ձմեռն եւ գարունը Ջուդիգերիայի՝ սանատորիոս (sanatorium) մը մէջ անցընէին ետքը՝ վերջին Յուլիսին փոխադրուեցաւ

Հռենոսի ափունքը: Որոշ ընդհանուր սահմաններ
բնակավայրն եւ բժշկական միջոցները՝ յոյս կու
տային երկարել իր կեանքը: մահաւանէն 3 օր
առաջը գրած նամակ մը որ այստեղ հասաւ
տաղտալի հնգուսնէն 4 օր վերջը՝ մտաւալու
վախճանի եւ ոչ մի նշան կու տար, այլ ընդ-
հակառակն ինքը գեռ գտնէ 2—3 տարի ապրելու
յոյսեր կը հաղորդէր, բժիշկներու յայտարար-
ութեանց վրայ հիմնուելով: Որչափ խառնուի
էին այս յոյսերը: Բոլորովին անանկել կեր-
պով, Սեպտեմբերի 11/23ին «Մշակի» խմբա-
գրութիւնը հեռագիր կ'առնէր Ալէն քաղ-
քէն թէ «Պրոֆէսոր Արմուշին Սեպտեմբեր
10/22ին առաւօտեան ժամը 11ին վախ-
ժանեցաւ Հոնէհհոմի օտոբիոգրաֆի մէջ, թո-
քերու արիւնհոտութենէ», Բոլմի անապատի
էր: Տեղական լրագիրներն իրենց խորին ցաւակ-
ցութիւնը յայտնեցին եւ ժողովուրդը հոն բազ-
մութեամբ եկաւ յարգելու Հանգուցելոյն յիշա-
տակը, 2 օր վերջը անդուս Հայոց Մայր եկե-
ղեցոյն մէջ կատարուած հոգեհանգստին: —
Բայց այսչափով չէր վերջանար յարգանաց
նշանը: «Մշակի» խմբագրութիւնն որոշեց իր
հրատարակչին մարմինը Գերմանիայէն փոխադրել
Ցիգլիս եւ զետեղել իր անհողի հիմնագրին,
հանգուցելոյն մեծանուն եղբօր, Գրիգոր Ար-
ծրունոյն աճիւնին քով: Նովկոստի բոլոր նշա-
նաւոր ազգայինք փափագ են յայտնած, կամ
թէ իր մեծաւորներն են մտածած, որ Ցիգլիսի
Առաքելոգարանին կից Մայր եկեղեցոյ գաւ-
թին մէջ թաղուի, որ այս կողմանէ կրնայ մա-
սան Հայոց գովիւնը համարուի: Այստեղ կը
հանգչին հայ նշանաւոր զօրապետներ, Լորիս-
Մէլիքեան, Տէր Գուկասեան, Լազարեան, Շել-
կովիկեան, Ալեքսանդր, հռչակաւոր բարեգործն
Սեպտեմբրեան, Ցիգլիսի քաղաքապետ Պողոս
Կոպլիկեան եւն: Միայն Գրիգոր Արծրունի
թէ եւ ծագմամբ աւելի բարձր քան վերոյիշեալ-
ները, բայց ժողովրդեան համար ապրած եւ
գործած լինելով, չազնոյաւ խոնարհան հանգըս-
տարանին մէջ ալ ժողովրդէն բաժնուի, եւ
թաղուեցաւ հասարակաց գերեզմանոցին ա-
ռաքելանքի — մէջ, ուր զինք կանգնէ եր իր
գործակիցը Բաքի, եւ ուր Հոգեմեծերի 1ին
ամիսօրեցին նաեւ իր եղբօր աճիւնը: Գերմա-
նիայէն մինչեւ Ցիգլիս, հանգուցեալ Պրոֆէս-
որին մարմնոյն կ'ընկերակցէր իր հաւատարմի
աշխատիչ աններէն մէկը, վրացի Ռասնոյ մը.
եւ զազաղը՝ մինչեւ Ցիգլիսի բարձունքը հաս-
նելը, անընդհատ կը կրէր իր վրայ այն բազ-

մաթիւ պսակներն, որ իբրեւ իրենց անկեղծ
յարգանաց վերջին նշան ուղարկէր էին գեր-
մանացի պրոֆէսորներ, իր ուսանողները,
Ալէնի բազմաբաժնեայ բարձրագոյն վարժա-
րանը, զանազան գիտնական ընկերութիւններ եւ
մասնաւոր արմատներ: Այս պսակներն իրենց տխուր
պաշտօնը կատարելէն վերջը՝ տարուեցան խառ-
նուելու պսակներու ուրիշ, աւելի ստուար շարքի
մը մէջ, մշտական սուգի յիշատակարան՝ որ
երկիւղածօրէն կը պահպանուի: «Մշակի» խմբա-
գրութեան ընդարձակ դահլիճին մէջ, եւ այժմ
այս սենեակը՝ սգազգեաց կահաւորմամբ, իր
մէջը կ'ամրոպէ Երմուշին եղբարց բազմաթիւ
յիշատակներն, որոնք բախտին անմկնկնի դար-
ձուածով, մեզ կը ներկայանան թէ՛ նա, ինչ-
ոչ, Գրիգոր վերջին շառաւիղներ եւ թէ՛ նա,
բուն խոլ-Լեզիս բարոյական եւ մտաւոր վերա-
ծնութեան գործիչներ. այդ յիշատակները մեր
մտաց առջեւ կը պատկերացնեն ամբողջ շրջան
մը, որուն մէջ Գրիգորի աշխատանքները անդադնալի
կերպով կը գտնէ իր վախճանը, եւ որուն փո-
խարէն կը ծագի նա ուղղութիւն մը՝ խոլ-Լեզիս
օգուտի բերեալով Երմուշին քով: Այն դահլիճը
կը ներկայացնէ վերջապէս՝ երկու կեանք,
որոնք կենդանի պատկեր են կաշկանդ ապացանքի
մը դէմ մղուած պայքարի, նոր պայաքարներ
ընդգրկելու համար ժողովրդական ինքնաշա-
նաչութեան զարգացման գործոյն, գիտութեան
եւ անկաշառ ճշմարտութեան խորանիս սպասաւ-
որութեան եւ . . . որ ցաւալին է՝ անկուն եւ
արդիւնաւէտ անհատական գործունէութեան մը
վաղածամ, անանկելով ընդհատման . . .

Բ.

Անդրեաս Արծրունի ծնած է Մոսկու
1847, Նոյեմբերի 15ին. ուրիշ մահած է 51
տարեկան: 1864ին Ցիգլիսի գիմնազիոնն աւար-
տելէն վերջը՝ մտաւ Պետերբուրգի համա-
լսարանը: Մանկութենէն մեծ սեր ունենալով
գիտութեան՝ չբաւականացաւ Պետերբուրգով,
եւ 1868ին Հայդելբերգ գնաց իր համալսարա-
նական ուսումը շարունակելու, զոր եւ 1870ին
աւարտեց չեմիայի դոկտորի աստիճանով:
1875էն մինչեւ 1877 օգնական-պրոֆէսոր
էր Մարասբուրգի համալսարանին մէջ: 1877էն
մինչեւ 1878 առանձնական-գասաւոր (Privat-
docent) էր Բերլինի համալսարանին, որ Գեր-
մանիոյ ամենամեծ համալսարանն էր. 1883էն
մինչեւ 1884 արտաքուր կարգի (extraordinair)
պրոֆէսոր Բրեսլաւի համալսարանին, եւ այնու-

հետև Անգլիի բազմաբուսական (polytechnicum)՝ բարձրագույն վարժարանին ordinaire պրոֆեսորին հանդարանութեան, այս վերջին գահը պահեց նա մինչև իր մահը: Արժուին քանի մի անգամ կատարած է բազմաբուսականի Գլխի պաշտօնը: Զինքը մտնել ճանչցող պրոֆեսորները կը վկայեն, որ Անգրեաս Արժուինի Գերմանիոյ ամենա աշխատակցի, գիտականագետ կրթութեամբ եւ ամենէն աւելի հեղինակաւոր պրոֆեսորներէն մէկն էր, եւ իր մասնագիտութեան, հանդարանութեան վերաբերելով 50էն աւելի գրուածք է լոյս ընծայած, մեծ մասը գերմաներէն լեզուով, որոնց նշանաւորներն են՝ Բիրքենդերօ ֆիզիքական քիմիայի վերաբերեալ շատ կարեւոր աշխատութիւնը, Նեֆրիաներու մասին գրուածքը, գործարանաւոր (organisch) քարացած մարմիններու վրայ հետազոտութիւններ, եւ այլն: Արժուինը շնորհիւր գտնուած է նոր հանքերու բերող շարք մի, որ են՝ ceremevit, mangnotantilit, utahit, chromoturmalin եւ այլն: Հանքային արտադրութեանց շատ ընտիր հաւաքածոյ ունի կազմած՝ Ամերիկա, Կովկաս եւ Ռուսիա պայծառ ճանապարհորդութեանց ժամանակ որ այսօր արած կը գտնուի Անգլիի բազմաբուսականին մէջ: «Մինչև իր կենաց վերջին շաբաթները, կը գրէ, ռուս պրոֆեսոր մի, Արժուինն չէր լքաներ իր սիրած զբաղմունքը, եւ անգրգռելի կերպով կ'աշխատէր, սպասելով անգլոֆոն ամենոցը մահուան»: Այնչափ գիտական աշխատութիւն ունեցող մը չէր կրնար եւրոպական ուսումնական աշխարհի ուշադրութիւնը չգրաւել եւ շատ մը գիտական ընկերութիւններ զինքն իրենց պատիւ կամ խնայելու անգամ ընտրած էին: Այնպէս՝ Թիթիակից անդամ էր Ցուրինի արքայական ակադեմիային, Բրեմէնի աշխարհագրական ընկերութեան, Ռուսիոյ քննադատարար ընկերութեան (յետոյ նաեւ պատուոյ-անդամ), Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիային: պատուոյ-անդամ Պետերբուրգի կայսերական հանքաբանական ընկերութեան եւ անգամ Ռուսիա շատ ընկերութիւններու:

Թէեւ Կովկասէն հետո եւ զուտ գիտական պարապմունք նուիրուած՝ Անգրեաս Արժուինն անտարբեր չմնաց նաեւ իր երկրին եւ իր ազգին հասարակական կենաց, եւ եռանդուն կերպով աշխատակցեցաւ «Մշակ» լրագրին, զոր իր եղբայրը՝ Գրիգոր Արժուինն կը

հիմներ 1872ին: «Մշակ», առաջին տարւոյ արդէն երկրորդ համարէն սկսած էին երեւալ Անգրեասի Թիթիակցութիւնները Բերլինէն եւ Ստրասբուրգէն, որոնց մէջ կը նկարագրէ Հայոց հետ կապ ունեցող զանազան օտար գիտնական ուսումնասիրութիւններ եւ գերմանական ուսումնական աշխարհի մէջ նկատուած նշանաւոր երեւոյթներ: 1874ին Անգրեաս դարձաւ իր հայրենիքը, եւ մի մեծ պոչոյտ արւա Կովկասի ամեն կողմը, ուսումնասիրեց անոր բնական հարպտութիւնները: Այս ճանապարհորդութիւնն իր ստացած տպագրութիւններն երկատարող գովաւորը (քիմիայի) նախ ընթացիկ Թիթիակցութեան ձեւով Հաղորդեց եւ ապա մշակուած տնտեսական յօդուածներով զետեղեց «Մշակ» մէջ: 1875 Յունուարի 12ին Տիֆլիսի քաղաքային ժողովարանին սրահին մէջ՝ հրապարակական գասախօսութիւն մի կարգաց ծծիթի վրայ, որ յետոյ առանձին գրքովիւ ալ լոյս տեսաւ: 1875ին Անգրեաս Արժուինն զնաց դարձեալ Ստրասբուրգ, իբրեւ օգնական պետեղի համալսարանի հանդարանութեան ուսուցչակցութեւն եւ պետեղին Թէ ինքը շարունակեց Թիթիակցիլ եւ Թէ պատճառ եղաւ որ իր բարեկամ՝ երկատարող ուսումնական գերմանացի ֆունս Կրիկէն «տեղեկանալով մեր, «Հայոցս նոր գրականութեան, ինչպէս կը գրէր «Անգրեաս, ուրախութեամբ յանձն առաւ աշխատակցիլ «Մշակին»: Այսպէս էր որ մեզ «համակրելով, սկսեց մեր (Անգրեասի) օգնութեամբ Թիթիակցիլ եւ Թիթիակցիլ իրարմէն «Պատկանեանի բանաստեղծութիւնները գերմաներէն ստանաւորներով»: 1876ին Արժուինն սկսաւ ջրիլի խաղալ եւ Զուլեքիտի եւ պոստեղիլն եւս ուղարկել Թիթիակցութիւններ, մեղն համար հետաքրքրական բովանդակութեամբ: 1877ին երկատարող հայ ուսումնականը Բերլին փոխադրուեցաւ, ուր, ինչպէս վերը յիշեցնել, գերմանական այս ամենաբարձր համալսարանին մէջ հանքաբանութեան եւ բիրեղագրութեան (crystallographie) առանձնական-դաստառու պաշտօնն ստացած էր: Այն առթիւ ինք կը գրէ «Մշակ», մէջ հետեւեալը. «Թող չդատապարտեն, ինձ հայրենակիցներս, «որ ես՝ հետո իմ հայրենիքից՝ ինձ համար մի «գործունէութիւն եմ ընտրել եւ իմ ոյժերս «այսպիսով պէտք է, Դռն ու Խաճաճ, գործ «դնեմ առանց անհիշելի օգուտներ բերելու «հայրենակից հասարակութեանը: Բայց Թող «յիշեն, որ իմ ընտրած ճանապարհը ամենայն

«սաղագրութիւնից դուրս է, որովհետեւ գիտաւ»
 «թիւեր միջազգային է, չը նայելով որ այս կամ
 «այն երկրում նրա զարգացմանը աւելի են
 «սպասում քան մի ուրիշի մէջ... Իսկ այն
 «գիտութիւնը, որ իմ պարագայում նշանակաւ առա-
 «կան է, կարող է ժամանակով մեր երկրին դեռ
 «մեծ օգուտներ բերել, աչքի առջեւ ունենալ
 «լով երկրի հանքային գանձերը, որոնք ապա-
 «գայում կարող են մեր երկրի հարստութեան
 «աղբիւր դառնալ... Թող թոյլ տրուի ինձ
 «յուսալ, որ ես գիտեմ եւս մի անգամ այնքան
 «երջանիկ կը լինեմ, որ ինձ յաջողուի իմ
 «ոյժերս մեր հայրենիքին նուիրելու եւ այս-
 «պիսով ապացուցանելու, որ մեր երկրին պիտանի
 «դառնալը անգաղար մտածմունքիս առարկայ է
 «եւ իմ մշտական ձգտումն», 1 Այս տողերուս
 մէջ հանգուցեալ Պրոֆէսորն երեւան կու գայ
 իրրեւ գիտութեան նուիրուած անձ, որ թէեւ
 հարկադրուած է գործել հեռու իր հայրենիքէն,
 վասն զի իր մասնագիտութեան համար այնտեղ
 դեռ ասպարէզ չկայ, բայց միանգամայն իրրեւ
 հայրենասէր, միշտ յոյս ունի թէ պիտի գայ
 ժամանակ որ լուսազոյն հանգամանքներու յա-
 ուրանալով՝ կարող պիտի լինի դառնալ իր-
 կաս եւ գործել իր հայրենակիցներուն շրջանին
 մէջ, ափսոսելով օգուտներ տալու համար իր եր-
 կրին՝ 1878ին բերլինի կոնգրէսը տեղի կ'ունե-
 նար եւ նորընտիր առանձնական ուսուցիչը կրա-
 կոտ յօգուածներ կը գրէր կոնգրէսի նիստերուն
 եւ այնտեղ յարուցուած խնդիրներուն վրայ,
 իր թղթակցութիւններուն մէջ, ընկանաբար
 գլխաւոր անդը առնով այն խնդրին, որ ամէնէն
 աւելի կարեւոր էր իր հայրենակիցներուն եւ առ
 հասարակ «Մշակի», ընթերցողներուն։ Արծու-
 նին իր խորհուրդներովն եւ իր ունեցած անձ-
 նական ծանօթութիւններովն եւս քիչ չօգտեց
 այս գործովն՝ որուն համար պատգամաւոր էին
 խաւարած անդ իրիժման եւ այլք... 1879ին
 մինչեւ 1888 Արծոււնին շարունակեց դարձեալ
 թղթակցել «Մշակին», հետ. բայց այնուհետեւ
 զանազան ընտանեկան եւ անձնական հանգա-
 մանքներու հետեւանք լուռ մնաց եւ չերեւցաւ
 հայ լրագրութեան առաքելզին վրայ, մինչեւ
 այն ժամանակ որ իր եղբայր, Գրիգորի եւ անոր
 կնոջը մահուամբ «Մշակ», լրագիրը՝ կտակի
 զօրութեամբ՝ եղաւ իր սեպհականութիւնը։
 1895ի ամառն էր, որ Ախէնի Պրոֆէսորն
 եկաւ Տփղիս եւ ստանձնեց «Մշակի» հրատա-
 րակութեան գործն իրրեւ սեպհական տէր։
 Թողնուլ լրագրի խմբագրութիւնն անփոփոխ

եւ կարգադրելով որ «Մշակ» շարունակուի
 նախընթաց պայմաններով եւ այն ծրագրով,
 որ դրեւ եւ նուիրագործներ էր իր հանգուցեալ
 եղբայրը՝ Անդրեաս դարձաւ Ախէն, իր պրո-
 ֆէսորական պաշտօնը շարունակելու։ Այն
 միջոցին շարունակեց գրել թէ առաջնորդող
 յօդուածներ՝ երբ Տփղիս կը գտնուէր, եւ թէ
 թղթակցութիւններ՝ երբ Ամերիկա էր գնացեր։
 Ից այս ամէն գրութիւններուն եւ մանաւ-
 անդ ինչպէս մէջ Անդրեաս Արծոււնին ցոյց կու տար
 վերին աստիճանի ուղղամիտ քննադրութիւն եւ
 խստապահանջութիւն, որով մեծ յարգանք
 կ'ազգէր իր ծանօթներուն, բայց նաեւ թշնա-
 միներ կը յարուցանէր իրեն դէմ։

Փ.

Այս առթիւ աւելորդ չենք համարիր
 յառաջ բերել այստեղ քանի մի կենսագրական
 տեղեկութիւններ Արծոււնի եղբայր տոհմին
 վրայ։ 1813ին Գէորգ աղա Երան-Արծոււնի,
 իր ծննդավայր Վասպուրականն եւ իր այնտեղ
 ունեցած բոլոր անշարժ կառուածները թողնուլով
 դաղթեց եկաւ Տփղիս։ Այն ժամանակ Կովկասի
 կառավարչապետին իր ներկայացուցած տոհ-
 մագրական վկայականին համաձայն Արծոււնի-
 ներու ցեղը սերած է Սենթերբիմ թագաւորէն,
 եւ յաջորդաբար յառաջ եկած մինչեւ Երեմիա
 Արծոււնին (ծն. 1727), որմէ ձնեւ Գէորգ
 աղան։ Կառավարչապետ Երմովով համակրանքով
 ընդունեցաւ զինքն եւ կայսեր դիմելով Արծոււն-
 ւոյն համար առանձին՝ ժառանգական ազնուա-
 կանութեան ասիզոս եւ հրովարտակի քերթի
 տուաւ Գէորգ աղան՝ իր հարստութեան եւ
 առեւարական ու հասարակական ասպարէզնե-
 րուն մէջ ցոյց տուած մեծ հմտութեան շնորհիւ՝
 շուտով ընդհանուր համաւա ձեռք բերաւ, եւ
 իր անուշը մինչեւ հիմայ ալ կը յիշուի Տփղիսի
 մէջ։ Դա էր, որ վաճառականական նպատակով
 1816ին Եւրոպա եղած ժամանակ Պատեր-
 դամի մէջ գնեց Ռսկանի եւ Վանսեդեցոյն հայ
 ապարանն իր բոլոր պարագաներովը, եւ բերաւ
 ընծայեց նորակառոյց ներսիսեան գարոյնին։ Այս
 ապարանն առաջինն եղած է Տփղիսի մէջ, եւ ի՞նչ
 չհաշուենք մի այլ փղբրիկն, որ զինուորական
 վարչութեան ձեռքն էր։ Գէորգ աղան մեռաւ
 1830ին օգոստոսի, որ այն տարին շատ մեծ
 կոտորած է ըրած Տփղիսի մէջ։ Իր միակ զու-
 ակը՝ Երեմիա՝ ծնած էր ի Բաք 1804ին եւ 9
 տարեկան եղած ժամանակ հօրը հետ եկեր էր
 Տփղիս, ուր հայրը զինք տուաւ։ Վերականգնաց

անուանումս վարժարանն եւ ապա ուղարկեց Պետերբուրգ, զինուորական դպրոցն ուր աւարտելէն վերջը, 22 տարեկան հասակին մէջ՝ «Կոռնէտի», աստիճանով պաշտօնակալութիւն տաացաւ եւ դարձաւ Տփղիս, մասնակցեցաւ նաեւ 1827ի ռուս-պարսկական եւ 1828ի ռուս-առաքական պատերազմներուն,՝ եւ 1829ին ռուսաց զեականին հետ զնաց Թէ՛հէրան, ուր ներկայացաւ Շահին: 1830ին Տփղիս գառնալով, այնուհետեւ ամբողջ ժամանակը իրականացնէր կառավարութիւնն իրեն զինուորաբար երեւմտական (financier) պաշտօններ կը յանձնէր: Առ ժամանակ մի Անգրիկական մաքսատուններէ պաշտօնը պաշտօնը վարելէն ետքը, 1839ին, երբ արդէն զնդապետի աստիճանն ունէր, նշանակուեցաւ ամբողջ իրականեան բանակին միջնաւորներու պաշտօնութեան (intendant) կառավարիչ: 1861ին զորապետի աստիճանն առաւ եւ 1864ին հրաժարական առաւ պետական պաշտօնակալութենէն եւ զբաղեցաւ իր մասնաւոր գործերով: Արժեքն իր զորապետն առանձին ուշադրութիւն դարձուցած էր Պարսկական Ննդիկական վաճառականութեան խնդրին, եւ 1872ին այստեղ Ռուսաց առեւտրական ընկերութեան նստին մէջ կարգացած հրապարակական գաղափարութեամբ կ'առաջարկէր Անգրիկական երկաթուղին Պարսկաստանի վրայէն աստիճան հասցընել մինչեւ Ննդիկաստան եւ այնպէսով Անգրիկացոց ձեռքէն իւրը առնող առեւտրական օգուանները: Երեմիա Արծրունին 1866ին ընտրուեցաւ Տփղիսի քաղաքապետ — բայց 2 տարի վերջը հրաժարեցաւ եւ այնուհետեւ իր բովանդակ ուշադրութիւնը նուիրեց իր կալուածներուն շինութեան եւ հսկողութեան եւ վախճանեցաւ 73 տարեկան հասակին մէջ, 1877ին: Հանգուցեալը 1841ին ամուսնացած էր հայազգի իշխան Գաւիթ Ղազարեանի դստեր Ազրիպայինայի հետ: Այս ամուսնութենէն ծնան 1845ին Գրիգոր Աբդուլ, «Մշակ», հիմնադիրն եւ խմբագիր, եւ 1847ին Արքիմ— Աբդուլ, հանքաբանութեան պրոֆեսորը, որոնց երկուքն ալ այժմ մահացած են արդէն: Անոնքն եւ միայն իրենց մի քորն, որ ամուսնացած է Գուրայիս նախկին փոխնահանգապետ գերմանացի Գոս Բրիւգենի հետ: Թէ Գրիգոր եւ թէ Անգրիկա մեռան անգլաակ, որով շփուա Արծրունիներուն նշանաւոր տոհմը:

Տփղիս, 20 Հոկտ. 11 Նոյ. 1898:

Գ. ՏԻՌՈՒՆ

ԲԵՏԵՆ ՄԻՐՈՍԵԼ ԲՈՒԴԱ ԵՐ ՊԵՏՐՈՍՆԵՆ
(Պատկանեանց):

Ս.

Իր ինճըր:

Անցեալ դարու վերջերն աւ ներկայիս սկիզբն երեւցող հայ բժշկիներուն մէջ եղած չէ մէկն՝ որ այնչափ անուանալի անուն թողած ըլլայ, որչափ Բէտեն Միքայէլ. եղած չէ մէկն՝ որ ժողովրդեան առողջապահութեան համար այնչափ ուշանաւ, այնչափ գրէշ շարժած եւ այնչափ դրամ վատնած ըլլայ, որչափ Բէտեն Միքայէլ բժիշկն Տէր Պետրոսեան, որ նշանաւոր եղած է այն առեւն՝ երբ համալսարանական հայ բժիշկներուն թիւը շատ ցանցաւ էր տակաւին, եւ հայ մամուլը կարգադրէր հազիւ մէկ երկու բժշկական տեւոր լոյս կ'ընծայէր, մեկնակի, Եփրատ, Կ. Պոլիս, անոր համարաւն որոտան աւ կեդրոնը, պահած են եւ կը պահեն Բէտենի աշխատութեանց եւ բժշկական ծառայութեանց թանգ յիշատակը, զոր պիտի շնորհակալ լինէր հանել:

«Բէտեն», անունը սորված էր տղայութեանս. միտքս ինչ պայ որ մեր ուսուցիչ կային ինչ մը գրեց որ Հէփթուրս Բէտեն կամ Բէտենիէր կը կոչուէին. մայրս կը պահէր զանոնք. կը յիշեմ որ հայրս շատ անգամ կ'ուզէր այն Բէտենները, կը կարգար, մէջէն բաներ մը կ'ընդօրինակէր, կը յանձնէր գործնաւ մերս, պահէ ուսուցիչ, բախով, Բէտեն անունը վաղեման էր ակամային, երբ ես ալ հասայ կարգացի յետոյ այն գրեցի, զորս հայրս կը թղթատար ժամանակին, եւ զորս բժիշկ եղած տարիս նուր ինձ տուաւ:

Միքայէլ Բէտենի մամուլը գործերն էին հատորաւոր բժշկարաններ, որք 1884էն է վեր որտի մէջ բուան փափաք մը ծնուցած էին կենսագրերու անոնց անխնայ աշխատասիրողը, որ իւր մակամուծելը նախապէս օտար Տնդիկակ մը ինձ կը թուէր:

Միշտ հետամուտ անդէկութիւններ հաւաքելու անոր մասին, հազիւ կարողացած էի ծանօթանալ զինքն իւր բերնին, գտաւ իւր բժշկական կարողութիւնն ու հմտութիւնը, գիտնալ թէ նա հայ էր, Կ. Պոլսեցի, որդի Տէր Պետրոս անուն լատահանայի մը, եւ թէ եղած էր բժիշկ Եփրատական բժշկին:

Ար պակէրն ինձ ծանօթութիւններ անոր մանկութեանը մասին. միշտանալ էր բոլորովին անոր ուսանողական կենսանքը. կ'ուզէի գիտնալ թէ ուր սորված էր իւր արուեստը, հետաքրքրի էի ծանօթուլու իւր Տէր հայրը, իւր ազգաստեղը, երբ Արք. Տէր Բագրատեան խաչակիր Աւագ Բագրատեան Միքեան, 1889ին կը հրապարակէր Արք. Բագրատեանի մասին:

3 Որովհետեւ հայրս իւր օտարութեանն հետ, երբեք ալ մանր մանր բժշկութիւններ կ'ընէր, կ'երեւի թէ իւր բժշկական գործունեւրդն ու իրաւանքը մեծ մասամբ կը քաղէր Բէտենի բժշկարաններէն, զորս գեա որտեղ կը կարող շատ անգամ, իւր ներութեան զինուոր զոտանքը համարելով զանոնք: Գ. Ա. Ս. Բ.: